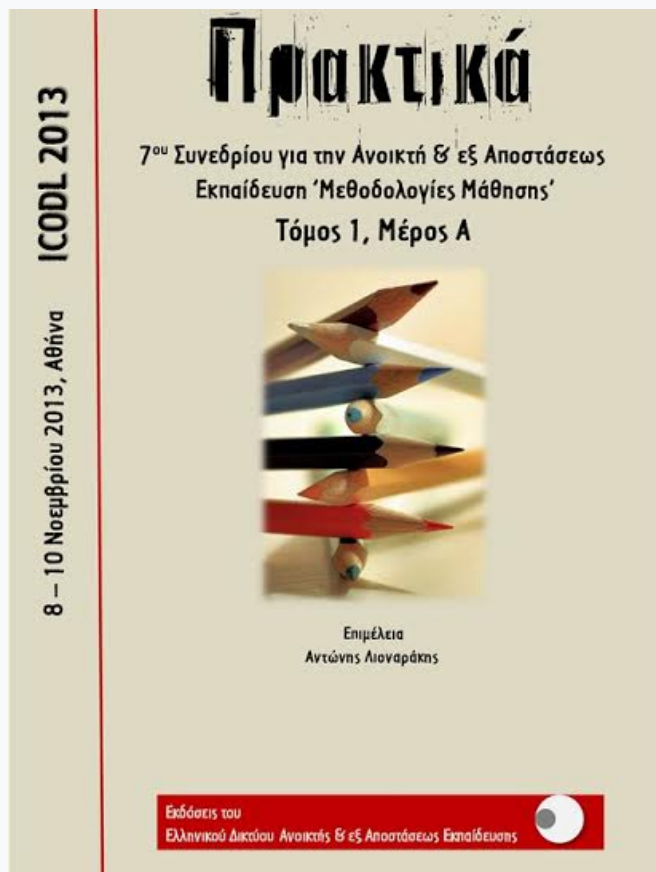

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 7, Αρ. 1Α (2013)

Μεθοδολογίες Μάθησης

Μια κοινωνιολογική προσέγγιση των Ομαδικών Συμβουλευτικών Συναντήσεων στην περίπτωση της Θεματικής Ενότητας ΔΕΟ34 «Οικονομική Ανάλυση και Πολιτική» του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών Διοίκηση Επιχειρήσεων και Οργανισμών του ΕΑΠ

Γεράσιμος Κουστουράκης, Νικόλαος Παϊζης

doi: [10.12681/icodl.516](https://doi.org/10.12681/icodl.516)

Μια κοινωνιολογική προσέγγιση των Ομαδικών Συμβουλευτικών Συναντήσεων στην περίπτωση της Θεματικής Ενότητας ΔΕΟ34 «Οικονομική Ανάλυση και Πολιτική» του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών Διοίκηση Επιχειρήσεων και Οργανισμών του ΕΑΠ

A sociological approach of the Contact Sessions in the case of the Module DEO34 “Economic Analysis and Policy” of the undergraduate program Business Administration of the Hellenic Open University

Γεράσιμος Κουστουράκης

Πανεπιστήμιο Πατρών
Επίκουρος Καθηγητής
koustourakis@upatras.gr

Νικόλαος Παΐζης

Πανεπιστήμιο Πατρών
B.BA, M.Ed.
nikpaizis@gmail.com

Abstract

In this article the Contact Sessions in the Module “Economic Analysis and Policy” (DEO34) of the undergraduate program Business Administration of the Hellenic Open University is detected using the sociological concepts of habitus (Bourdieu’s) and institutional habitus as well as the principles of adult learning. The research was carried out during the academic year 2011-2012 using questionnaire and semi-structured interviews with the participation of both students and Tutor – Advisors. Also, the official curriculum of the DEO34 was examined. The following research questions were approached and discussed: (a) what is the culture of studies in the DEO34’s Contact Sessions that is sought to be organized according to the official (intended) curriculum? (b) What are the students’ expectations on Contact Sessions in the DEO34 of the Hellenic Open University? And (c) what is the culture of studies on DEO34’s Contact Sessions according to the implemented curriculum and what is the students’ opinion on Sessions after their participation to these?

Keywords: *Contact Sessions, institutional habitus, “Economic Analysis and Policy”*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή, με την αξιοποίηση των κοινωνιολογικών εννοιών habitus του Bourdieu και θεσμικού habitus, όπως και των αρχών μάθησης ενηλίκων, ανιχνεύεται το ζήτημα των Ομαδικών Συμβουλευτικών Συναντήσεων (ΟΣΣ) στη Θεματική Ενότητα ΔΕΟ34 «Οικονομική Ανάλυση και Πολιτική» του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου Διοίκηση Επιχειρήσεων και Οργανισμών. Η έρευνα, στην οποία συμμετείχαν φοιτητές και διδάσκοντες της Θεματικής Ενότητας ΔΕΟ34, πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 2011-2012. Η συλλογή των ερευνητικών δεδομένων έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίου και ημιδομημένων συνεντεύξεων. Επίσης μελετήθηκε το επίσημο curriculum της ΔΕΟ34. Τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα προσεγγίστηκαν και συζητήθηκαν: (α) Ποιά κουλτούρα παροχής σπουδών επιδιώκεται να διαμορφωθεί για την πραγματοποίηση των ΟΣΣ σύμφωνα με το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα (intended curriculum) της ΔΕΟ34; (β) Ποιες είναι οι προσδοκίες των φοιτητών της ΔΕΟ34 του ΕΑΠ για τις ΟΣΣ; Και (γ) Ποια κουλτούρα παροχής σπουδών διαμορφώνεται από τον τρόπο υλοποίησης των ΟΣΣ στην περίπτωση της ΔΕΟ34 (implemented curriculum) και ποια είναι η άποψη των

φοιτητών για τις ΟΣΣ μετά την εμπειρία της συμμετοχής τους σε αυτές;

Λέξεις κλειδιά: Ομαδικές Συμβουλευτικές Συναντήσεις, θεσμικό *habitus*, “Οικονομική Ανάλυση και Πολιτική”

1. Εισαγωγή

Οι Ομαδικές Συμβουλευτικές Συναντήσεις (ΟΣΣ) αποτελούν σημαντικό στοιχείο των σπουδών από απόσταση που προσφέρονται από πολλά Ανοικτά Πανεπιστήμια (Holmberg, 1995; Keegan, 2001; Λιοναράκης, 2009; Race, 1999). Και τούτο διότι σε αυτές τίθεται το «συμβόλαιο» για τον τρόπο πραγματοποίησης των σπουδών μεταξύ διδασκόντων – διδασκομένων (Κόκκος, 1998β) και δίνεται η δυνατότητα για την ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ τους, γεγονός που συμβάλλει στην καταστολή του άγχους από την πλευρά των φοιτητών και την αντιμετώπιση του προβλήματος της εγκατάλειψης φοίτησης (dropouts) (Pierakeas et. al., 2004; Tresman, 2002).

Σκοπός της ερευνητικής αυτής εργασίας είναι η προσέγγιση του ζητήματος των ΟΣΣ στη Θεματική Ενότητα (ΘΕ) «Οικονομική Ανάλυση και Πολιτική» (ΔΕΟ34) του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) «Διοίκηση Επιχειρήσεων και Οργανισμών» (ΔΕΟ). Πρόκειται για μια υποχρεωτική ΘΕ που προσφέρεται στο τρίτο έτος σπουδών και χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερα απαιτητικό από γνωστική άποψη περιεχόμενο, το οποίο εστιάζεται στα ζητήματα της μικροοικονομικής, της μακροοικονομικής και της δημόσιας οικονομικής (Καραγιάννης, 2008; Λιανός & Κυρίκος, 2008; Πιτέλης & Ψειρίδου, 2008). Μάλιστα, σύμφωνα με την έρευνα των Αγιομυργιαννάκη, Κονιδάρη, Μιχιώτη και Ψειρίδου (2005), ποσοστό 11% των φοιτητών που γράφτηκαν το ακαδημαϊκό έτος 2004-2005 για να παρακολουθήσουν τη ΔΕΟ34 διέκοψαν τη φοίτηση. Το γεγονός αυτό προσδίδει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη διερεύνηση των θεμάτων που αφορούν τις ΟΣΣ, στις οποίες υπάρχει η αλληλεπίδραση διδάσκοντος – διδασκομένων καλύπτοντας διδακτικής και επικοινωνιακής – συμβουλευτικής φύσης ζητήματα.

Η μελέτη αυτή αρχίζει με το τμήμα των θεωρητικών επισημάνσεων. Ακολουθούν οι ενότητες των Ερευνητικών Ερωτημάτων - Μεθοδολογίας, και της ανάλυσης των ερευνητικών ευρημάτων και της συζήτησης και η εργασία ολοκληρώνεται με το τμήμα των Συμπερασμάτων.

2. Θεωρητικές Επισημάνσεις

Η επισήμανση του Bourdieu (1977, σελ. 72) ότι οι «δομές που αποτελούν βασικό και ουσιαστικό στοιχείο ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος παράγουν *habitus*» δημιουργεί ενδιαφέρον για την προσέγγιση του θεσμικού *habitus*, που συνδέεται με την πραγματοποίηση ενός εξ αποστάσεως προπτυχιακού προγράμματος σπουδών, όπως είναι η ΔΕΟ του ΕΑΠ.

Το *habitus* αποτελεί μια «ενσώματη κατάσταση» (embodied state) μακροχρόνιων διαθέσεων, που αποτυπώνονται στο νου και το σώμα των ανθρώπων (Bourdieu, 1986, σελ. 47). Αυτό κατευθύνει τη συμπεριφορά τους καθώς συνδέεται με τις πεποιθήσεις, τις αντιλήψεις και τους τρόπους με τους οποίους αποκτούν γνώσεις και μαθαίνουν (ways of knowing) (Bourdieu, 1990). Το *habitus* αποτελεί προϊόν της πολιτισμικής ιστορίας ενός ανθρώπου ή ενός ιδρύματος και, παρότι είναι ανθεκτικό σε αλλαγές, μπορεί να υποστεί τροποποιήσεις υπό την επίδραση σημαντικών κοινωνικών συνθηκών και καταστάσεων (Bourdieu & Wacquant, 1992). Τέτοια περίπτωση είναι η αναδόμηση του *habitus* κάποιου φοιτητή κατά τη διάρκεια των σπουδών του, υπό την επίδραση του θεσμικού *habitus* του εκπαιδευτικού ιδρύματος στο οποίο αυτός σπουδάζει (Ingram, 2009, σελ. 424).

Το θεσμικό *habitus*, δηλαδή η ιδιαίτερη κουλτούρα διαμόρφωσης και πραγματοποίησης των σπουδών, που καλλιεργείται στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος, όπως είναι το ΕΑΠ, αναμένεται ότι θα επηρεάσει τη διαμόρφωση της συνείδησης των διδασκόντων και των διδασκομένων (Reay et.al., 2005; Thomas, 2002). Ωστόσο, και το θεσμικό *habitus* ενός ιδρύματος μπορεί να επηρεαστεί από τις ενέργειες και την κουλτούρα όλων εκείνων που συμμετέχουν ενεργά στις εκπαιδευτικές του διαδικασίες (Reay, 1998). Για παράδειγμα, στο ΕΑΠ ορισμένοι συνεργαζόμενοι Καθηγητές – Σύμβουλοι (ΣΕΠ), οι οποίοι δεν έχουν επιμορφωθεί στον τρόπο παροχής των σπουδών από απόσταση, ενδέχεται να προσπαθήσουν να υλοποιήσουν στις ΟΣΣ παραδοσιακές εκπαιδευτικές πρακτικές, που αντλούνται από την επαγγελματική τους εμπειρία ως διδασκόντων σε συμβατικά πανεπιστήμια.

Το θεσμικό *habitus* είναι ενσωματωμένο στις παιδαγωγικές πρακτικές των διαφόρων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όπως είναι το ΕΑΠ, και μπορεί να παρατηρηθεί μέσα από τις εξής περιπτώσεις (Thomas, 2002, σελ. 439-440):

(α) Τις στάσεις των διδασκόντων και τις αλληλεπιδραστικές επικοινωνιακές σχέσεις που αναπτύσσουν με τους φοιτητές τους.

(β) Τις διδακτικές και μαθησιακές στρατηγικές συμπερίληψης, που μπορεί να εφαρμόζονται σε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα και οι οποίες συνδέονται με την αναγνώριση της διαφορετικότητας των εκπαιδευτικών εμπειριών, των μαθησιακών στυλ και των εκπαιδευτικών αναγκών των φοιτητών. Και,

(γ) Τη συνεργατική και κοινωνικά προσανατολισμένη διαδικασία διδασκαλίας – μάθησης. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να επιλεγούν εκπαιδευτικές δραστηριότητες που συμβάλλουν στην προώθηση της αλληλογνωριμίας και της ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων μεταξύ διδασκόντων-διδασκομένων και μεταξύ των ίδιων των φοιτητών.

Επομένως, το θεσμικό *habitus*, που αναφέρεται στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος, εμπεριέχεται στις παιδαγωγικές - διδακτικές αλληλεπιδραστικές σχέσεις και πρακτικές, που προωθούνται και υλοποιούνται σε αυτό. Το συγκεκριμένο είδος *habitus* μπορεί να ανιχνευθεί στην κουλτούρα συνεργασίας και τις επικοινωνιακές κοινωνικές σχέσεις που καλλιεργούνται και αναπτύσσονται μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων κατά τη διάρκεια πραγματοποίησης ενός συγκεκριμένου προγράμματος σπουδών (Reay, 1998).

Η διαμόρφωση του θεσμικού *habitus* ενός ιδρύματος, που παρέχει σπουδές από απόσταση και επιδιώκει την ενεργό συμμετοχή των φοιτητών στις μαθησιακές διαδικασίες, θα πρέπει να ακολουθεί τις εξής αρχές (Κόκκος, 1998α, 2008):

(α) Στο «επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας να τίθενται οι διδασκόμενοι». Στην περίπτωση αυτή η διαμόρφωση και η υλοποίηση των ΟΣΣ θα βασίζεται στην ανίχνευση των εκπαιδευτικών αναγκών των φοιτητών και την προσπάθεια κάλυψής τους. Γι' αυτό στις ΟΣΣ θα μπορούσαν να επιλεγούν δραστηριότητες που να αξιοποιούν τις γνώσεις και τις εμπειρίες των φοιτητών με στόχο την προώθηση της ενεργού συμμετοχής τους στην εκπαιδευτική πράξη.

(β) Για την υλοποίηση της αρχής «μαθαίνουμε πράττοντας» αναμένεται η προσπάθεια διαμόρφωσης ενεργητικού χαρακτήρα παιδαγωγικών πρακτικών, οι οποίες προϋποθέτουν τη συμμετοχή των φοιτητών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στην περίπτωση των ΟΣΣ ο στόχος αυτός μπορεί να προωθηθεί μέσα από τις εκπαιδευτικές τεχνικές όπως παίξιμο ρόλων, πρακτική άσκηση και ομάδες εργασίας.

(γ) Το εκπαιδευτικό έργο ενός ιδρύματος που παρέχει σπουδές από απόσταση σε ενήλικες θα πρέπει να συνδέεται με τη δημιουργία θετικού μαθησιακού κλίματος, που

θα χαρακτηρίζεται από τη συνεργασία, την ουσιαστική επικοινωνία και τον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ διδάσκοντος – διδασκόμενων. Στην περίπτωση αυτή επιδιώκεται η καλλιέργεια αμφίδρομων σχέσεων μεταξύ τους. Έτσι, ο διδάσκων, ως συντονιστής κι εμπνευστής της ομάδας των φοιτητών του, μπορεί κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ, μέσα από ομαδικού χαρακτήρα δραστηριότητες, να τους ωθήσει να εμπλακούν ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Στο ΕΑΠ ακολουθείται το μοντέλο του αυτόνομου ιδρύματος για την παροχή σπουδών από απόσταση σύμφωνα με την τυπολογία του Keegan (2001), καθώς ιδρύθηκε έχοντας σε μεγάλο βαθμό ως πρότυπο το Βρετανικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Κουστουράκης, 2006; Koustourakis et.al., 2008). Στο ΕΑΠ υλοποιούνται ορατές παιδαγωγικές πρακτικές (Bernstein, 1990) καθώς οι κανόνες λειτουργίας του και ο τρόπος πραγματοποίησης των σπουδών κοινοποιούνται με σαφήνεια σε όλους τους ενδιαφερόμενους: διδάσκοντες, διδασκόμενους και υποψήφιους φοιτητές. Ειδικότερα, στους φοιτητές του ΕΑΠ κοινοποιούνται με απόλυτη σαφήνεια από την έναρξη της φοίτησής τους σε κάποια ΘΕ το curriculum των σπουδών, οι απαιτήσεις και οι προϋποθέσεις για την επιτυχή έκβαση της μαθησιακής τους προσπάθειας. Επιπλέον, όλα τα ζητήματα που αναφέρονται στις εκπαιδευτικές διαδικασίες του ΕΑΠ αποτυπώνονται με σαφήνεια στο γενικό κανονισμό σπουδών του ιδρύματος (ΕΑΠ, χ.χ.), όπως και στους επιμέρους οδηγούς, που υπάρχουν σε πολλά από τα εκπαιδευτικά του προγράμματα, μεταξύ των οποίων είναι και το προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών ΔΕΟ (ΕΑΠ, 2012). Στη συνέχεια ο φοιτητής διαθέτει σημαντικούς βαθμούς ελευθερίας για να συμμετάσχει στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσα από μια πορεία αυτομόρφωσης, η οποία για κάθε ΘΕ που παρακολουθεί υποστηρίζεται από έναν Καθηγητή Σύμβουλο, που ορίζεται από το ΕΑΠ (Koustourakis et.al., 2010). Μάλιστα, έργο του ΣΕΠ είναι να βοηθήσει τον φοιτητή να κατανοήσει το θεσμικό habitus του ιδρύματος και να τον υποστηρίξει κατά τη διάρκεια της πραγματοποίησης των σπουδών του (Καθήκοντα Μέλους ΣΕΠ, χ.χ.).

3. Ερευνητικά Ερωτήματα – Μεθοδολογία

Στην εργασία αυτή θα μας απασχολήσει η προσέγγιση των εξής ερευνητικών ερωτημάτων:

(1) Ποια κουλτούρα παροχής σπουδών επιδιώκεται να διαμορφωθεί για τις ΟΣΣ σύμφωνα με το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (intended curriculum) της Θεματικής Ενότητας ΔΕΟ34;

(2) Ποιες είναι οι προσδοκίες των φοιτητών της ΔΕΟ34 του ΕΑΠ για τις ΟΣΣ; Και,

(3) Ποια κουλτούρα παροχής σπουδών διαμορφώνεται από τον τρόπο υλοποίησης των ΟΣΣ στη Θεματική Ενότητα ΔΕΟ34 του ΕΑΠ (implemented curriculum) και ποια είναι η άποψη των φοιτητών για τις ΟΣΣ μετά την εμπειρία της συμμετοχής τους σε αυτές;

Για την απάντηση στο πρώτο ερευνητικό ερώτημα ως πηγές της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν τα θεσμικά κείμενα του ΕΑΠ, που προσδιορίζουν τον θεσμικό τρόπο της λειτουργίας του (ΕΑΠ, χ.χ.; ΕΑΠ, 2012; Ο στόχος των ομαδικών συμβουλευτικών συναντήσεων, χ.χ.).

Για την απάντηση στα δύο τελευταία ερευνητικά ερωτήματα εφαρμόστηκε η τριγωνοποίηση, καθώς χρησιμοποιήθηκαν δύο μέθοδοι συλλογής ερευνητικών δεδομένων (Cohen & Manion, 1994, σελ. 321): το ερωτηματολόγιο και η ημιδομημένη συνέντευξη. Με τη χρήση των μέσων αυτών αντλήσαμε ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα πληροφορίες που μας βοηθούν να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη και σε βάθος αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας που προσεγγίζουμε (Κυριαζή, 2005, σελ. 14) και η οποία αναφέρεται στις ΟΣΣ στην περίπτωση της ΔΕΟ34 του ΕΑΠ.

Η έρευνα αυτή αποτελεί επισκόπηση μικρής κλίμακας (Cohen & Manion, 1994, σελ. 122) και διεξήχθη κατά την περίοδο Μαρτίου – Απριλίου 2012. Σε αυτήν εφαρμόστηκε η «βολική δειγματοληψία» καθώς το δείγμα αποτελείται από φοιτητές (Cohen & Manion, 1994, σελ. 129-130), που συμμετείχαν στην 4^η ΟΣΣ της ΘΕ ΔΕΟ34, που πραγματοποιήθηκε στις πόλεις Πάτρα και Αθήνα, και που συμπλήρωσαν εθελοντικά σχετικό ερωτηματολόγιο. Στο δείγμα συμπεριλαμβάνονται και φοιτητές από τμήματα άλλων πόλεων, που ανταποκρίθηκαν θετικά στο μήνυμα του συντονιστή της ΔΕΟ34, ο οποίος τους απέστειλε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου το ερωτηματολόγιο και τους ζήτησε να το επιστρέψουν με τον ίδιο τρόπο στους ερευνητές. Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από κλειστού τύπου ερωτήσεις, που απαντώνται με τη χρήση της πεντάβαθμης κλίμακας Likert περιλαμβάνοντας τις διαβαθμίσεις 1-Καθόλου, 2-Λίγο, 3-Δεν έχω άποψη, 4-Πολύ, 5-Πάρα πολύ (Κυριαζή, 2005). Δηλαδή πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο μέσω του οποίου ανιχνεύονται οι διαθέσεις και οι απόψεις των ερωτώμενων για τις ΟΣΣ, γι' αυτό και ήταν επιβεβλημένη η δοκιμαστική χρήση του (Δημητρόπουλος, 2004). Έτσι, το ερωτηματολόγιο δόθηκε πιλοτικά σε πέντε φοιτητές της ΔΕΟ34, που δεν συμπεριλήφθηκαν στην τελική έρευνα. Από αυτούς ζητήθηκε να κάνουν υποδείξεις προκειμένου να γίνουν όλες οι απαραίτητες διορθωτικού χαρακτήρα παρεμβάσεις και να εξασφαλιστεί η ευκρίνεια, η σαφήνεια και η ακρίβεια των ερωτημάτων του (Faulkner et.al., 1999).

Από την πραγματοποίηση της έρευνας συγκεντρώθηκαν συνολικά 82 έγκυρα ερωτηματολόγια, που αντιστοιχούν στο 13.97% του πληθυσμού των 587 φοιτητών, που κατά το ακαδημαϊκό έτος 2011-2012 είχαν εγγραφεί στη ΘΕ ΔΕΟ34. Ο μέσος όρος ηλικίας του δείγματος ήταν 37.5 έτη (9.8% έως 30 ετών, 68.3% από 31-40 ετών, 19.5% από 41-50 ετών και 2.4% άνω των 50 ετών). Το μεγαλύτερο μέρος των φοιτητών του δείγματος ήταν γυναίκες (64 άτομα, 78.1%), έγγαμοι (52 άτομα, 63.4%) έχοντας κάποιο παιδί (42 άτομα, 51.2%), κατοικούσε σε κάποιο από τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα-Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο: 72 άτομα, 87.8%) και ανήκε στα μεσαία κοινωνικά στρώματα καθώς εργαζόταν στον τριτογενή τομέα προσφοράς υπηρεσιών (Giddens, 2002). Πιο συγκεκριμένα, 26 άτομα (31.7%) ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, 38 ιδιωτικοί υπάλληλοι (46.3%) και 8 ελεύθεροι επαγγελματίες (9.8%). Επίσης, υπήρχαν 10 άνεργοι (12.2%). Οι συγκεκριμένοι φοιτητές με την παρακολούθηση του προπτυχιακού προγράμματος ΔΕΟ φαίνεται ότι επιχειρούσαν να αποκτήσουν έναν πανεπιστημιακό τίτλο, που θα μπορούσε να συμβάλει στην επαγγελματική και κοινωνική τους αναβάθμιση, καθώς η πλειοψηφία από αυτούς δεν διέθετε πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (64 άτομα, 78.1%). Ακόμη, καθώς η ΔΕΟ34 προσφέρεται στο 3^ο έτος σπουδών στο πλαίσιο του προπτυχιακού προγράμματος ΔΕΟ, οι φοιτητές του δείγματος είχαν ολοκληρώσει με επιτυχία κατά μέσο όρο 6.7 ΘΕ (2 άτομα 4 ΘΕ 2.4%, 8 φοιτητές 5 ΘΕ 9.8%, 32 άτομα 6 ΘΕ 39.0%, 16 φοιτητές 7 ΘΕ 19.5%, 21 άτομα 8 ΘΕ 25.6%, 2 άτομα 9 ΘΕ 2.4% και 1 άτομο 11 ΘΕ 1.2%).

Για τη διερεύνηση σε βάθος των ζητημάτων που αφορούν τις ΟΣΣ στη ΔΕΟ34 πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις σε φοιτητές και ΣΕΠ. Με την τεχνική αυτή δόθηκε η δυνατότητα στους συμμετέχοντες να εκφράσουν τις απόψεις τους για τα θέματα που αφορούν τις ΟΣΣ, αναπτύσσοντας έναν γόνιμο διάλογο με τους ερευνητές (Δημητρόπουλος, 2004). Πιο συγκεκριμένα, 5 από τους φοιτητές τμημάτων της Πάτρας, που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο, συμμετείχαν σε συνέντευξη διάρκειας 30 περίπου λεπτών. Επίσης, 3 από τους διδάσκοντες της ΔΕΟ34 ανταποκρίθηκαν θετικά στο αίτημά μας και παραχώρησαν συνέντευξη ίσης διάρκειας με εκείνη των φοιτητών.

Σημειώνεται ότι η επεξεργασία των δεδομένων, που συλλέχθηκαν με τη χρήση του ερωτηματολογίου, έγινε με τη χρησιμοποίηση του στατιστικού πακέτου SPSS 19.0 μέσω του οποίου, για όλες τις μεταβλητές, έγινε ο υπολογισμός των κατανομών συχνοτήτων, των μέσων όρων και των τυπικών αποκλίσεων. Ακόμη, η επεξεργασία των ερευνητικών δεδομένων που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις με τους φοιτητές και τους διδάσκοντες έγινε με τη χρήση της τεχνικής της ανάλυσης περιεχομένου. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής δεν είναι γενικεύσιμα διότι το δείγμα μας δεν είναι αντιπροσωπευτικό. Ωστόσο, τα ευρήματα που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια προσεγγίζουν και περιγράφουν σε ικανοποιητικό βαθμό τα ζητήματα που αφορούν τις ΟΣΣ στη ΔΕΟ34.

4. Ανάλυση Ευρημάτων και Συζήτηση

Στη συνέχεια θα προβούμε στην ανάλυση και συζήτηση των ερευνητικών μας δεδομένων ακολουθώντας τη σειρά των ερευνητικών ερωτημάτων.

ΟΣΣ: επίσημο (official intended) curriculum στη ΔΕΟ34 του ΕΑΠ

Οι ΟΣΣ αποτελούν σημαντικό στοιχείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας που εφαρμόζεται στο ΕΑΠ καθώς μαζί με τις γραπτές εργασίες αποτελούν «τους ακρογωνιαίους λίθους του διδακτικού έργου του διδάσκοντα και της σχέσης που διαμορφώνει με τους φοιτητές» (Ο στόχος των ομαδικών συμβουλευτικών συναντήσεων, χ.χ.). Ο ΣΕΠ αποτελεί τον ενδιάμεσο παράγοντα, που συνδέει το ΕΑΠ με τους φοιτητές της ΘΕ στην οποία διδάσκει. Ειδικότερα, ο ΣΕΠ κατά τη διάρκεια της 1^{ης} ΟΣΣ, που τίθεται το «συμβόλαιο» συνεργασίας με τους φοιτητές του τμήματός του (Κόκκος, 1998β), καλείται να τους εξηγήσει το θεσμικό habitus του ΕΑΠ και να τους βοηθήσει να κατανοήσουν πλήρως τις προϋποθέσεις των σπουδών τους στη συγκεκριμένη ΘΕ. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται ότι από την πρώτη κιόλας πρόσωπο με πρόσωπο συνάντηση των καθηγητών με τους φοιτητές γίνονται ορατά και κατανοητά στους τελευταίους όλα τα ζητήματα που αφορούν τον τρόπο πραγματοποίησης των σπουδών τους:

«(sc. ο ΣΕΠ) ενημερώνει τους φοιτητές για τους στόχους και τον τρόπο λειτουργίας της ΘΕ, καθώς και για τον τρόπο μελέτης του διδακτικού υλικού» (ΕΑΠ, χ.χ., σελ. 11).

Επομένως, με την ενεργοποίηση του διδάσκοντος διασφαλίζεται ότι οι παιδαγωγικές πρακτικές που εφαρμόζονται στο ΕΑΠ γίνονται απόλυτα ορατές στους φοιτητές (Bernstein, 1990). Επίσης, με βάση το habitus που επιχειρείται να διαμορφωθεί στο ΕΑΠ οι διδάσκοντες καλούνται να αξιοποιήσουν τις ΟΣΣ για τη δημιουργία «θετικού μαθησιακού και επικοινωνιακού κλίματος» (Κόκκος, 1998α), που θα μειώσει τις κοινωνικές αποστάσεις μεταξύ των ιδίων και των φοιτητών και θα προωθήσει συνεργατικού χαρακτήρα σχέσεις (Thomas, 2002) ιδιαίτερα μεταξύ της ομάδας των φοιτητών τους:

«Φροντίζει (sc. ο ΣΕΠ) για την «πρόσωπο με πρόσωπο» αλληλογνωριμία του με τους φοιτητές ... Συζητά με τους φοιτητές σχετικά με τον τρόπο και τη συχνότητα όλων των μορφών της μεταξύ τους επικοινωνίας... ενθαρρύνει και καθοδηγεί τους φοιτητές να συγκροτούν ομάδες εργασίας στο πλαίσιο των οποίων θα συνεργάζονται μεταξύ τους είτε δια ζώσης είτε διαμέσου του διαδικτύου για τη μελέτη και κατανόηση της διδακτέας ύλης» (ΕΑΠ, χ.χ., σελ. 11-12).

Ο Οδηγός Σπουδών του προπτυχιακού προγράμματος ΔΕΟ (ΕΑΠ, 2012) είναι πιο αναλυτικός και επεξηγηματικός όσον αφορά το ζήτημα των ΟΣΣ, σε σύγκριση με τον γενικό κανονισμό σπουδών του ιδρύματος (ΕΑΠ, χ.χ.). Από τη μελέτη του περιεχομένου του επισημαίνουμε δύο επιπλέον σημαντικά στοιχεία: α) την επιθυμία να τεθούν οι διδασκόμενοι «στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας» (Κόκκος,

2008). Γι' αυτό ζητείται από τους φοιτητές να επικοινωνούν με τον καθηγητή τους πριν από τις ΟΣΣ με δική τους πρωτοβουλία και να του ζητούν να τοποθετήσει στην ατζέντα θέματα ή περιοχές μελέτης, που τους ενδιαφέρουν και τους απασχολούν (ΕΑΠ, 2012, σελ. 13). Και β) την επιθυμία για την ενεργητική συμμετοχή των φοιτητών στις ΟΣΣ, γεγονός που προϋποθέτει τη χρησιμοποίηση πολλαπλών διδακτικών τεχνικών:

«στις επόμενες κυρίως ΟΣΣ, θα έχετε την ευκαιρία να επεξεργαστείτε και να αναπτύξετε (με τη χρήση παραδειγμάτων, ασκήσεων, εφαρμογών, συζήτησης ομάδων εργασίας κ.ά.) όσα θα έχετε μελετήσει στο ενδιάμεσο διάστημα» (ΕΑΠ, 2012, σελ. 13).

Από την ανάλυση του ερευνητικού υλικού προκύπτει ότι οι φοιτητές της ΔΕΟ34 δεν ανταποκρίθηκαν στην οδηγία του Οδηγού Σπουδών για προσπάθεια συμβολής στον καθορισμό της ατζέντας των ΟΣΣ. Και τούτο διότι δεν επικοινωνήσαν με δική τους πρωτοβουλία με τον διδάσκοντα για να του ζητήσουν να συμπεριλάβει κάποια ζητήματα στην ΟΣΣ. Επίσης, οι φοιτητές του δείγματος φαίνεται ότι απέφυγαν να επικοινωνήσουν με τον καθηγητή τους και για να τον ενημερώσουν ότι δεν θα συμμετάσχουν σε κάποια ΟΣΣ (περιπτώσεις καθόλου και λίγο: 66.7%, Μέσος Όρος/Μ.Ο. 2.3, Τυπική Απόκλιση/Τ.Α. 1.3) ή να του ζητήσουν διευκρινίσεις για το περιεχόμενο των ΟΣΣ στις οποίες δεν συμμετείχαν (περιπτώσεις καθόλου και λίγο: 81.8%, Μ.Ο. 1.7, Τ.Α. 1.1). Εξάλλου, από τις απαντήσεις των φοιτητών προκύπτει ότι και οι καθηγητές δεν επικοινωνήσαν μαζί τους για να εκμαιεύσουν πληροφορίες για τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες προκειμένου να διαμορφώσουν κατάλληλα τη θεματολογία των ΟΣΣ (περιπτώσεις καθόλου και λίγο: 73.2%, Μ.Ο. 1.8, Τ.Α. 1.2). Αντίθετα, οι ΣΕΠ ανταποκρίθηκαν και υλοποίησαν το θεσμικό habitus του ΕΑΠ, που προσδιορίζεται από τον κανονισμό του ιδρύματος (ΕΑΠ, χ.χ.) και ορίζει την υποχρέωση επικοινωνίας με τους φοιτητές τους για να τους ενημερώσουν ότι επίκειται η πραγματοποίηση κάποιας ΟΣΣ (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 82.9%, Μ.Ο. 4.1, Τ.Α. 1.4). Επίσης, οι ΣΕΠ κατόρθωσαν να διαμορφώσουν ένα θετικό επικοινωνιακό κλίμα με τους φοιτητές τους καθώς οι τελευταίοι δηλώνουν ότι ήταν φιλικοί (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 85.4%, Μ.Ο. 4.05, Τ.Α. 0.9) και κατόρθωσαν να τους εμπνεύσουν στην προσπάθεια των σπουδών τους (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 82.9%, Μ.Ο. 4.17, Τ.Α. 1.0).

Προσδοκίες των φοιτητών της ΔΕΟ34 για τις ΟΣΣ

Από τις απαντήσεις των φοιτητών του δείγματος στις ερωτήσεις που σχετίζονται με τις προσδοκίες τους για τις ΟΣΣ, δηλαδή για το τι θα ήθελαν να πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ στη ΔΕΟ34, προκύπτει ότι θεωρούν ως πολύ σημαντικά στοιχεία για τη διαμόρφωση της ατζέντας των ΟΣΣ τις γραπτές εργασίες, το εκπαιδευτικό υλικό και την ψυχολογική υποστήριξή τους από τον ΣΕΠ.

Ειδικότερα, οι φοιτητές επιθυμούν οι γραπτές εργασίες ν' αποτελούν πάντοτε στοιχείο των ΟΣΣ (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 100%, Μ.Ο. 4.73, Τ.Α. 0.95) προκειμένου να γίνεται η προσέγγιση, η ανάλυση και η επεξήγησή τους. Ακόμη, σημαντικό ζήτημα για τους φοιτητές είναι η κατανόηση του εκπαιδευτικού υλικού. Γι' αυτό επιθυμούν οι ΟΣΣ να επικεντρώνονται στο εκπαιδευτικό υλικό και να εξηγούν τόσο τα δύσκολα σημεία της ύλης (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 100%, Μ.Ο. 4.66, Τ.Α. 0.47) όσο και τα σημαντικά του σημεία (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 100%, Μ.Ο. 4.56, Τ.Α. 0.49). Μάλιστα, στα τελευταία θα ήθελαν ο διδάσκων να επιμένει και να εμβαθύνει (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 95.2%, Μ.Ο. 4.59, Τ.Α. 0.67). Έτσι όμως διαφαίνεται ότι οι φοιτητές της ΔΕΟ34 επιθυμούν να αξιοποιούνται οι ΟΣΣ κυρίως για τη διδασκαλία της ύλης της ΘΕ. Ταυτόχρονα θα ήθελαν οι καθηγητές να είναι φιλικοί μαζί τους δημιουργώντας ένα θετικό

επικοινωνιακό κλίμα (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 82.9%, M.O. 4.22, T.A. 0.93) και να τους ενθαρρύνουν να συνεχίσουν τη μαθησιακή τους προσπάθεια (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 85.4%, M.O. 4.32, T.A. 0.90), κάτι που αναμένεται ότι θα τονώσει την αυτοπεποίθηση των περισσότερων (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 63.4%, M.O. 3.59, T.A. 1.15) και θα μειώσει το άγχος για τον τρόπο πραγματοποίησης των σπουδών τους. Επίσης, θα ήθελαν να αξιοποιήσει ο διδάσκων τις ΟΣΣ για να τους καθοδηγήσει για το «πώς» θα πρέπει να μελετούν το εκπαιδευτικό υλικό (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 78.1%, M.O. 3.93, T.A. 0.97) και να τους βοηθά με τις διδακτικές του ενέργειες να εμπεδώσουν τις γνώσεις που μελέτησαν με βάση το χρονοδιάγραμμα σπουδών (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 73.2%, M.O. 3.85, T.A. 1.10). Επιπλέον, εκφράστηκε η επιθυμία των φοιτητών για τροποποίηση της ατζέντας των ΟΣΣ, όταν αυτό χρειάζεται, για να καλυφθούν ανάγκες που αναδύονται κατά την πραγματοποίησή τους, όπως είναι η διάθεση περισσότερου χρόνου για την επεξεργασία σημείων της ύλης που εξακολουθούν να τους δυσκολεύουν (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 70.7%, M.O. 3.85, T.A. 1.14), αφού θεωρούν ότι στόχος των ΟΣΣ είναι η κάλυψη των μαθησιακών τους κενών (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 63.4%, M.O. 3.61, T.A. 1.33).

Επομένως, από τις απαντήσεις των φοιτητών του δείγματος φαίνεται η επιθυμία τους για τη διαμόρφωση παιδαγωγικών πρακτικών, οι οποίες θα έχουν στο επίκεντρο τον διδάσκοντα και θα στηρίζονται στις διδακτικές του ικανότητες, προκειμένου να προσεγγίσει και να παρουσιάσει με κατανοητό τρόπο τα δύσκολα και σημαντικά σημεία της ύλης. Έτσι, ο ιδεατός τύπος ΣΕΠ στη ΔΕΟ34 σύμφωνα με τις προσδοκίες των φοιτητών, που συμμετείχαν στην έρευνα, προσδιορίζεται από τον καθηγητή που «γνωρίζει καλά το μάθημα που διδάσκει» (M.O. 4.78, T.A. 0.41) και έχει «μεταδοτικότητα» (M.O. 4.85, T.A. 0.36). Γι' αυτό και η μερίδα των φοιτητών που επιθυμούν να συνδεθούν οι δικές τους προσωπικές γνώσεις και εμπειρίες με τα ζητήματα των ΟΣΣ είναι μικρή (περιπτώσεις πολύ και πάρα πολύ: 43.9%, M.O. 3.2, T.A. 1.02).

Η ποιοτική ανάλυση των ευρημάτων των συνεντεύξεων με φοιτητές της ΔΕΟ34 αποκαλύπτει ότι η εκτίμηση από αυτούς ότι το εκπαιδευτικό υλικό είναι εξαιρετικά δύσκολο ενισχύει την προτίμησή τους για έναν καθηγητή με δασκαλοκεντρικά χαρακτηριστικά:

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (φοιτητές): «Επειδή είναι αρκετά δυσνόητη η ύλη της ΔΕΟ34 θα ήθελα ο καθηγητής να είναι πιο σαφής, επεξηγηματικός, συγκεκριμένος και μεταδοτικός. Να εστιάζει στα σημαντικότερα σημεία, να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε όσο περισσότερο και καλύτερα τη μικρο και μακρο οικονομική σκέψη και τους μηχανισμούς που την αφορούν».

Από τα παραπάνω ευρήματα προκύπτει ότι στη διαμόρφωση των προσδοκιών των φοιτητών της ΔΕΟ34 για τις ΟΣΣ κυριαρχεί η επίδραση του habitus που ήδη διαθέτουν και το οποίο οικοδομήθηκε ως αποτέλεσμα της μακρόχρονης πορείας τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (Bourdieu, 1990). Έτσι, από την ανάλυση των ευρημάτων του ερωτηματολογίου και των συνεντεύξεων με φοιτητές προκύπτει η επικράτηση σε αυτούς διαθέσεων (dispositions) και επιθυμιών για έναν δασκαλοκεντρικό τρόπο διδακτικής προσέγγισης κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ. Κάτι, που βρίσκεται σε αντίθεση με τους στόχους του επίσημου προγράμματος σπουδών της ΔΕΟ του ΕΑΠ (intended curriculum) (ΕΑΠ, 2012). Και εδώ το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον οι ΣΕΠ συμφωνούν με τις επιδιώξεις του θεσμικού habitus του ιδρύματος και προσπάθησαν, μέσω των ΟΣΣ, να αναδομήσουν το υπάρχον habitus των φοιτητών τους, που συνδέεται με μια κουλτούρα υλοποίησης

παραδοσιακών παιδαγωγικών πρακτικών, που βασίζονται στη μετάδοση γνώσεων (Bernstein, 1990, σελ. 72).

ΟΣΣ: implemented curriculum στη ΔΕΟ34 του ΕΑΠ

Στη συνέχεια θα προσεγγίσουμε το εφαρμοσμένο (implemented) curriculum που αναφέρεται στον τρόπο υλοποίησης των ΟΣΣ στη ΔΕΟ34 του ΕΑΠ και αποκαλύπτει τις διδακτικές ενέργειες των ΣΕΠ κατά την πραγματοποίηση των ΟΣΣ.

Από τη μελέτη των ευρημάτων του ερωτηματολογίου που δόθηκε στους φοιτητές προκύπτει ότι οι ΣΕΠ προσπάθησαν να φανούν συνεπείς στις συμβατικές υποχρεώσεις τους με βάση τον κανονισμό του ιδρύματος (ΕΑΠ, χ.χ.). Έτσι, προσπάθησαν στις ΟΣΣ να εξηγήσουν στους φοιτητές τις απαιτήσεις των σπουδών στη ΔΕΟ34 (πολύ και πάρα πολύ: 85.4%, Μ.Ο. 4.07, Τ.Α. 0.87) και να τους βοηθήσουν να βελτιωθούν στον τομέα των γραπτών εργασιών λαμβάνοντας αφορμή από τα λάθη και τις αστοχίες στις εργασίες που πραγματοποίησαν (πολύ και πάρα πολύ: 82.9%, Μ.Ο. 4.09, Τ.Α. 1.24). Ωστόσο, το κύριο βάρος της προσπάθειας των ΣΕΠ στις ΟΣΣ δόθηκε στην επεξεργασία γνωστικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, στις ΟΣΣ οι διδάσκοντες εξήγησαν τα δύσκολα σημεία της ύλης (πολύ και πάρα πολύ: 95.1%, Μ.Ο. 4.34, Τ.Α. 0.72) και μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα προσπάθησαν να συνδέσουν τη θεωρία με πραγματικές καταστάσεις (πολύ και πάρα πολύ: 82.9%, Μ.Ο. 4.07, Τ.Α. 1.02). Τέτοια είναι η περίπτωση της εξήγησης των τρόπων, που διάφορες επιχειρήσεις κατόρθωσαν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους λαμβάνοντας τις κατάλληλες αποφάσεις για την προώθηση των προϊόντων τους (Πιτέλης & Ψειρίδου, 2008). Μάλιστα, ο τρόπος διδακτικής προσέγγισης του εκπαιδευτικού υλικού στις ΟΣΣ φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην υλοποίηση του ρόλου του διδάσκοντος στη ΔΕΟ34 με βάση τις προσδοκίες των φοιτητών για τον «ιδεότυπο» του καλού δασκάλου. Κάτι που προκύπτει με σαφήνεια από την ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων με τους φοιτητές για το πώς θα πρέπει ο ΣΕΠ να διαχειρίζεται τις ΟΣΣ:

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (φοιτητές): «Κατά τη γνώμη μου πρέπει να κάνει όσο το δυνατόν περισσότερα παραδείγματα στον πίνακα που να καλύπτουν όσο το δυνατό περισσότερο την ύλη. Επίσης να λύνονται ασκήσεις ώστε να γίνεται μεγαλύτερη εξάσκηση στον τρόπο σκέψης και προσέγγισης των θεμάτων της μάκρο και μίκρο».

Η έμφαση στο γνωστικό μέρος φαίνεται ότι συνδέεται με τις αρνητικές στάσεις και τα αρνητικά συναισθήματα των φοιτητών για τη διδακτέα ύλη, που αξιολογείται ως πολύ δύσκολη:

Απόσπασμα από συνέντευξη 3 (φοιτητές): «Θα πρέπει να μας βοηθήσει να ξεπεράσουμε κάθε δυσκολία της ΘΕ ΔΕΟ34 που αποτελεί «φόβητρο» για τους περισσότερους φοιτητές της ΔΕΟ».

Οι παραπάνω αντιλήψεις των φοιτητών συμπίπτουν με τις αντιλήψεις των ΣΕΠ σχετικά με τα θέματα με τα οποία μπορεί ο διδάσκων να ασχοληθεί κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ:

Απόσπασμα από συνέντευξη 2 (ΣΕΠ): «Έχουμε τους τρεις τόμους Μίκρο, Μάκρο και Δημόσια, άρα με θέματα Μίκρο, Μάκρο και Δημόσια».

Απόσπασμα από συνέντευξη 3 (ΣΕΠ): «Παρουσίαση της ύλης, διάλεξη, επίλυση αποριών, επίλυση ασκήσεων. Τεκμηρίωση βαθμολόγησης γραπτών εργασιών. Ανάπτυξη κριτηρίων ποιότητας γραπτών εργασιών. Συναισθηματική-ψυχολογική στήριξη. Τεχνικές μελέτης».

Η ανταπόκριση των ΣΕΠ της ΔΕΟ34 στον ιδεότυπο του καλού δασκάλου, σύμφωνα με τις προσδοκίες των φοιτητών τους, προκύπτει και από το γεγονός της απόλυτης ικανοποίησης των τελευταίων καθώς θεωρούν ότι οι καθηγητές τους «γνωρίζουν

πολύ καλά το μάθημα που διδάσκουν» (πολύ και πάρα πολύ: 97.6%, M.O. 4.73, T.A. 0.49).

Από την ανάλυση των ευρημάτων των απαντήσεων των φοιτητών στο ερωτηματολόγιο σχετικά με τις εκπαιδευτικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν από τους ΣΕΠ κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ στη ΔΕΟ34 κυρίαρχη αποδεικνύεται η τεχνική της εισήγησης (πολύ και πάρα πολύ: 95.2%, M.O. 4.46, T.A. 0.67) που συνδυάζεται: (α) με την επίδειξη για την παρουσίαση πρακτικού χαρακτήρα περιπτώσεων, που αποτελούν επιτυχημένα παραδείγματα εφαρμογής των όσων αναφέρονται στη θεωρία (πολύ και πάρα πολύ: 92.1%, M.O. 4.37, T.A. 0.98), (β) με απαντήσεις των διδασκόμενων σε ερωτήματα που διατύπωσε ο διδάσκων κατά τη διάρκεια προσέγγισης σημαντικών και δύσκολων σημείων της ύλης του εκπαιδευτικού υλικού (πολύ και πάρα πολύ: 87.5%, M.O. 4.15, T.A. 1.01), και (γ) με τη χρήση της τεχνικής της συζήτησης με τους διδασκόμενους (πολύ και πάρα πολύ: 68.4%, M.O. 3.68, T.A. 1.32). Μάλιστα, η χρησιμοποίηση παραδοσιακών προσεγγίσεων διδασκαλίας στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34, που διαμορφώνουν την εικόνα μιας παιδαγωγικής επικεντρωμένης στο διδάσκοντα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση πολλών συμβατικών πανεπιστημίων, προκύπτει κι από τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων με ΣΕΠ:

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (ΣΕΠ): «Δεν χρησιμοποιώ κάποιες ιδιαίτερες τεχνικές (εισήγηση, ερωτήσεις στους φοιτητές)».

Απόσπασμα από συνέντευξη 3 (ΣΕΠ): «Διάλεξη, ερωταπαντήσεις. Δεν υπάρχει χρόνος για παιχνίδια».

Ακόμη, από τις συνεντεύξεις αυτές προκύπτει ότι οι ΣΕΠ δεν θεωρούν ότι μπορούν να εφαρμοστούν στις ΟΣΣ εκπαιδευτικές τεχνικές που θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν τους φοιτητές πέραν από την εισήγηση, τις ερωταποκρίσεις και τη συζήτηση. Γι' αυτό και όσον αφορά την επιθυμία τους για χρήση στις ΟΣΣ κάποιων τεχνικών πέραν από τις παραδοσιακές απαντούν αρνητικά:

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (ΣΕΠ): «Όχι, πιστεύω ότι αυτές που ανέφερα ικανοποιούν τους σκοπούς του προγράμματος».

Απόσπασμα από συνέντευξη 3 (ΣΕΠ): «Διαγωνίσματα επί της ύλης των γραπτών εξετάσεων. Αυτό ίσως κάνει τους φοιτητές να έρχονται πιο διαβασμένοι».

Εξάλλου, και το εποπτικό και υποστηρικτικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε από τους ΣΕΠ κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ σχετίζεται με έναν παραδοσιακό τρόπο διδακτικής προσέγγισης επικεντρωμένο στον διδάσκοντα:

Απόσπασμα από συνέντευξη 2 (ΣΕΠ): «Σήμερα, ας πούμε, χρησιμοποίησα Power Point, διαφανοσκόπιο και έκανα διαγράμματα στον πίνακα. Αυτά τα τρία τα θεωρώ και τα σημαντικότερα τα οποία είναι και αυτά που συνήθως χρησιμοποιώ».

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (ΣΕΠ): «Δεν χρησιμοποίησα κάποιο ιδιαίτερο υλικό. Χρησιμοποιώ κυρίως τον πίνακα, κατά τη γνώμη μου για οτιδήποτε έχει μαθηματικά δεν βοηθά η χρησιμοποίηση άλλων μέσων».

Επομένως, το εφαρμοσμένο (implemented) curriculum στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34 διαφοροποιείται από τις επιδιώξεις του θεσμικού habitus του ΕΑΠ για τη χρήση διδακτικών τεχνικών που να εξασφαλίζουν την ενεργητική συμμετοχή των φοιτητών στις ΟΣΣ (ΕΑΠ, 2012, σελ. 13). Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε ότι το habitus των ΣΕΠ με βάση τα όσα υλοποιούν στις ΟΣΣ προσδιορίζεται από τις προηγούμενες μορφωτικές, διδακτικές κι επαγγελματικές τους εμπειρίες από τη συμβατική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ακόμη, με την υιοθέτηση στις ΟΣΣ παραδοσιακών διδακτικών στρατηγικών προκρίνεται η υλοποίηση μιας θεωρίας διδασκαλίας επικεντρωμένης στο διδάσκοντα, που επιδιώκει τη μετάδοση γνώσεων (transmission) (Bernstein, 1990). Με τον τρόπο αυτό, όμως, δεν μεταβάλλεται το habitus που οι φοιτητές της ΔΕΟ34 κουβαλούν μαζί τους στο ΕΑΠ και που τους κατευθύνει να

αισθάνονται πιο άνετα και να επιθυμούν την εφαρμογή ενός δασκαλοκεντρικού τρόπου διδακτικής προσέγγισης στην πρόσωπο με πρόσωπο συνάντησή τους με τους καθηγητές τους κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ. Έτσι, το *habitus* των συγκεκριμένων φοιτητών σχετικά με τους επιθυμητούς τρόπους διδασκαλίας κι απόκτησης γνώσεων ενισχύεται και αναπαράγεται (Bourdieu, 1990).

Η επικράτηση μιας παιδαγωγικής λογικής επικεντρωμένης στο διδάσκοντα προκύπτει κι από την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων που αφορούν τις σχέσεις αλληλεπίδρασης διδασκόντων – διδασκομένων κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ. Εδώ, οι απαντήσεις των φοιτητών του δείγματος σχετικά με τους τρόπους που συνεργάστηκαν με τους συμφοιτητές τους, κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ, δείχνουν ότι ως συνεργασία αντιλαμβάνονται την ανταλλαγή απόψεων όταν εφαρμόστηκε η τεχνική της συζήτησης (πολύ και πάρα πολύ: 51.2%, Μ.Ο. 3.68, Τ.Α. 1.32):

Απόσπασμα από συνέντευξη 5 (φοιτητές): «Συνεργαστήκαμε για να απαντήσουμε σε ερωτήσεις που μας έκανε ο καθηγητής και σε συζητήσεις για τα οικονομικά προβλήματα της χώρας».

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (φοιτητές): «Σε πολύ μικρό βαθμό (sc. συνεργάστηκα με τους συμφοιτητές μου) μόνο με ανταλλαγή απόψεων σε διάφορα θέματα όχι όμως σε ομάδες».

Επομένως, κι από τα ευρήματα που αφορούν τη διερεύνηση του «βαθμού συνεργασίας μεταξύ των φοιτητών της ΔΕΟ34 κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ» ενισχύεται η εικόνα της εφαρμογής παραδοσιακών παιδαγωγικών πρακτικών, που βασίζονται σε μια μετωπικού χαρακτήρα διδακτική προσέγγιση. Πρόκειται για μια επιλογή που φαίνεται ότι αποτρέπει τη διαμόρφωση ουσιαστικού χαρακτήρα επικοινωνιακών αλληλεπιδραστικών σχέσεων συνεργασίας των φοιτητών με τους συμφοιτητές τους κατά την υλοποίηση των ΟΣΣ.

Αποτίμηση της συμμετοχής στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας στα ευρήματα των απαντήσεων των φοιτητών του δείγματος σχετικά με τις εκτιμήσεις τους για την ωφέλεια που αποκόμισαν από τη συμμετοχή στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34 προκύπτει ότι: (α) οι ΟΣΣ έδωσαν τη δυνατότητα στους φοιτητές να επιλύσουν τις απορίες τους (πολύ και πάρα πολύ: 78.1%, Μ.Ο. 4.02, Τ.Α. 0.92) και να κατανοήσουν τα δύσκολα σημεία της ύλης του εκπαιδευτικού υλικού (πολύ και πάρα πολύ: 85.4%, Μ.Ο. 4.07, Τ.Α. 0.87); (β) οι ΟΣΣ βοήθησαν τους φοιτητές να κατανοήσουν τα ζητήματα που αφορούν την εκπόνηση των γραπτών εργασιών (πολύ και πάρα πολύ: 78.0%, Μ.Ο. 3.78, Τ.Α. 1.05); και (γ) δόθηκε στους φοιτητές η δυνατότητα να γνωριστούν με τους συμφοιτητές τους και να αναπτύξουν φιλικές σχέσεις με κάποιους από αυτούς (πολύ και πάρα πολύ: 68.3%, Μ.Ο. 3.83, Τ.Α. 1.19), γεγονός που θεωρούν ότι λειτούργησε θετικά και ενθαρρυντικά στην μορφωτική τους προσπάθεια στη ΔΕΟ34 (πολύ και πάρα πολύ: 63.5%, Μ.Ο. 3.66, Τ.Α. 1.30). Τα ποσοτικά ευρήματα για την αποτίμηση του οφέλους από την πλευρά των φοιτητών που συμμετείχαν στις συνοψίζονται με σαφήνεια στο ακόλουθο απόσπασμα:

Απόσπασμα από συνέντευξη 5 (φοιτητές): «Το σημαντικότερο νομίζω ότι είναι η γνωριμία μου με τους συμφοιτητές και τον καθηγητή. Ακόμη ο καθηγητής στις συναντήσεις μάς εξηγεί την ύλη που θα έπρεπε να έχουμε μελετήσει μέχρι τότε που γίνεται η ΟΣΣ και μας εξηγεί το θέμα της εργασίας που έχουμε».

Οι αντιλήψεις των φοιτητών για τη χρησιμότητα των ΟΣΣ συμπίπτουν με τις αντίστοιχες εκτιμήσεις των ΣΕΠ, που θεωρούν ότι η σημαντικότητα των ΟΣΣ συνδέεται τόσο με διδακτικούς όσο και με επικοινωνιακούς λόγους:

Απόσπασμα από συνέντευξη 2 (ΣΕΠ): «Ναι είναι σημαντική (sc. η πραγματοποίηση των ΟΣΣ) γιατί υπάρχει ένα πακέτο γνώσεων που πρέπει να μεταδοθεί στον φοιτητή

με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αυτό είναι το ένα σημαντικό κομμάτι. Υπάρχει όμως και ένα άλλο κομμάτι, η εξοικείωση του φοιτητή με τον τρόπο σκέψης της συγκεκριμένης ΘΕ, αλλά το κομμάτι αυτό είναι βιωματικό, δηλαδή πρέπει ο φοιτητής να βιώσει το πώς σκέφτεται ένας οικονομολόγος, σε αυτό βοηθά η επαφή με τον καθηγητή και το κλίμα που βιώνει ο φοιτητής κατά τις συναντήσεις με τους «συναδέλφους» του. Η επαφή του φοιτητή με τον καθηγητή ενθαρρύνει, εμπυγχώνει και τον βοηθά τα μέγιστα να ξεπεράσει φόβους ανασφάλειες και αδυναμίες γνώσης» (η έμφαση είναι δική μας).

Από το παραπάνω αντιπροσωπευτικό απόσπασμα για το πως αντιλαμβάνονται οι ΣΕΠ τις ΟΣΣ, διαφαίνεται ότι η επιλογή ενός μοντέλου διδασκαλίας επικεντρωμένου στο διδάσκοντα, ο οποίος οφείλει να μεταδώσει γνώσεις και ν' αποτελέσει πρότυπο επιστήμονα για τους φοιτητές του. Πρόκειται για την επιλογή μιας παραδοσιακής δασκαλοκεντρικής παιδαγωγικής (Bernstein, 1990). Μάλιστα, για να μπορέσουν οι ΣΕΠ να «μεταδώσουν» στους φοιτητές τους τις προβλεπόμενες γνώσεις, θεωρούν ότι δεν επαρκούν οι θεσμικά προσδιορισμένες πέντε ΟΣΣ. Γι' αυτό με ευθύνη κάποιων ΣΕΠ επιλέγεται η πραγματοποίηση περισσότερων συναντήσεων:

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (ΣΕΠ): «Κατά τη γνώμη μου θα έπρεπε να γίνονται 6-7 ΟΣΣ ώστε να καλύπτουν την ύλη. Είναι πολλή η ύλη για τις 5 ΟΣΣ».

Απόσπασμα από συνέντευξη 2 (ΣΕΠ): «Η ΔΕΟ34 είναι σχετικά δύσκολη. Πέντε ΟΣΣ δεν φθάνουν για να καλυφθούν οι ανάγκες των φοιτητών. Κατά το παρελθόν ζήτησα από το ΕΑΠ να κάνουμε παραπάνω συναντήσεις. Το ΕΑΠ το αρνήθηκε. Εξ ανάγκης, λοιπόν, κάνουμε πέντε. Όσες φορές επιχείρησα να κάνω παραπάνω το έκανα με δική μου ευθύνη γιατί θεώρησα ότι οι φοιτητές είχαν πολλά προβλήματα και έπρεπε να τους κάνω επιπλέον ΟΣΣ».

Ωστόσο, παρά τη σύμπτωση απόψεων μεταξύ ΣΕΠ και φοιτητών για τις παιδαγωγικές πρακτικές, που θα πρέπει να εφαρμόζονται στις ΟΣΣ, τελικά στους τελευταίους απομένει είτε μια γεύση ουδέτερη ή ένα συναίσθημα ανικανοποίητου από τη συμμετοχή στις ΟΣΣ:

Απόσπασμα από συνέντευξη 5 (φοιτητής): «Δεν με ενόχλησε κάτι αλλά ούτε και με ευχαρίστησε κάτι ιδιαίτερα από τις ΟΣΣ. Θα ήθελα μάλλον να γίνονται περισσότερες ΟΣΣ γιατί είναι πολύ η ύλη και δεν πρόκειται να την καλύψουμε όλη».

Απόσπασμα από συνέντευξη 1 (φοιτητής): «Θα ήθελα να είχα φύγει με μεγαλύτερη ικανοποίηση ότι κατάλαβα την ύλη. Θα ήθελα να γίνουν περισσότερες ΟΣΣ τουλάχιστον κατά δύο... Η ύλη είναι δυσνόητη, μεγάλη».

Επομένως, με αφορμή το εφαρμοσμένο (implemented) curriculum στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34 διαμορφώνεται ένα θεσμικό habitus που προκρίνει μια θεωρία διδασκαλίας επικεντρωμένη στο διδάσκοντα. Η επιλογή αυτή ταιριάζει στο habitus, δηλαδή τις προτιμήσεις και τις διαθέσεις, τόσο των ΣΕΠ όσο και των φοιτητών. Πρόκειται για ένα habitus που έχει διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα της εξελικτικής κοινωνικοποίησής τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (Bourdieu, 1986, 1990) έχοντας ως πρότυπο τις διδακτικές εμπειρίες, που βίωσαν είτε ως μαθητές ή ως διδάσκοντες για τη μετάδοση γνώσεων που αξιολογούνται ως «δύσκολες».

5. Συμπεράσματα

Από την ανάλυση και επεξεργασία του ερευνητικού μας υλικού καταλήγουμε στα παρακάτω συμπεράσματα:

- Σύμφωνα με το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (intended curriculum) του προπτυχιακού προγράμματος ΔΕΟ στις ΟΣΣ επιδιώκεται να διαμορφωθεί ένα θεσμικό habitus, που συνδέεται με μια κατεύθυνση προοδευτικής παιδαγωγικής (progressive pedagogy). Δηλαδή με διδακτικές επιλογές που τοποθετούν το

διδασκόμενο στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας και επιδιώκουν να τον βοηθήσουν να αποκτήσει συγκεκριμένες ικανότητες (competencies) (Bernstein, 1990) εφόσον εμπλακεί με ουσιαστικό τρόπο στη διαδικασία της μάθησης. Κάτι που γίνεται κατορθωτό με την υιοθέτηση πολλαπλών διδακτικών τεχνικών από την πλευρά του ΣΕΠ για την επεξεργασία των γνωστικών ζητημάτων, που απασχολούν τους φοιτητές.

- Οι προσδοκίες των φοιτητών της ΔΕΟ34 του ΕΑΠ διαμορφώνονται από το habitus, που ήδη διαθέτουν, και το οποίο αποκαλύπτει την κυριαρχία διαθέσεων και προτιμήσεων για την υλοποίηση παραδοσιακών παιδαγωγικών πρακτικών για την προσέγγιση της ύλης της ΘΕ, που αξιολογείται από αυτούς ως δύσκολη και απαιτητική. Έτσι, οι φοιτητές του δείγματος επιθυμούν στις ΟΣΣ να γίνεται η διδασκαλία της ύλης από τον ΣΕΠ και ταυτόχρονα να καλύπτονται τα ζητήματα που αφορούν τις γραπτές εργασίες και την ψυχολογική τους υποστήριξη από τον διδάσκοντα.

- Το εφαρμοσμένο αναλυτικό πρόγραμμα στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34 του ΕΑΠ αποκαλύπτει τη σύμπτωση διαθέσεων (dispositions) και επιθυμιών (Bourdieu, 1990) μεταξύ διδάσκοντα – διδασκόντων σχετικά με τις παιδαγωγικές πρακτικές που θεωρούνται κατάλληλες και επιλέγονται να εφαρμοστούν. Πιο συγκεκριμένα, το θεσμικό habitus, που πραγματικά διαμορφώνεται στις ΟΣΣ της ΔΕΟ34 φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία: (α) από την ανταπόκριση των ΣΕΠ στις συμβατικές τους υποχρεώσεις με βάση τον κανονισμό του ΕΑΠ όσον αφορά την οργανωτική – επικοινωνιακή διάσταση των ΟΣΣ (ενημέρωση φοιτητών για την πραγματοποίηση των ΟΣΣ, προσέγγιση γραπτών εργασιών και ζητημάτων που αφορούν τον τρόπο μελέτης του εκπαιδευτικού υλικού, αλληλεπίδραση ΣΕΠ και φοιτητών). Και (β) από την επικράτηση μιας παραδοσιακής παιδαγωγικής λογικής, που κυριαρχείται από μια θεωρία διδασκαλίας επικεντρωμένη στο διδάσκοντα. Και τούτο διότι τόσο οι ΣΕΠ όσο και οι φοιτητές θεωρούν ότι στις ΟΣΣ θα πρέπει να γίνεται διδασκαλία της ύλης του εκπαιδευτικού υλικού και ότι για το σκοπό αυτό δεν επαρκούν οι πέντε ΟΣΣ, που από τον κανονισμό του ΕΑΠ προβλέπεται να πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους.

Ολοκληρώνοντας την εργασία αυτή παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον η ανίχνευση του θεσμικού habitus, που διαμορφώνεται από το εφαρμοσμένο αναλυτικό πρόγραμμα κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ στις Θεματικές Ενότητες του προπτυχιακού προγράμματος ΔΕΟ, που προηγούνται της ΔΕΟ34 και οι οποίες αντιστοιχούν στα δύο πρώτα έτη σπουδών. Και τούτο διότι από την έρευνα αυτή προέκυψε η επικράτηση στις ΟΣΣ παραδοσιακών διδακτικών πρακτικών και λογικών, οι οποίες, ενδεχομένως, προκρίνονται ως κατάλληλες στην περίπτωση και άλλων Θεματικών Ενότητων του συγκεκριμένου προγράμματος σπουδών.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αγιομυργιανάκης, Γ., Κονιδάρης, Ν., Μιχιώτης, Α., & Ψειρίδου, Α. (2005). Για ποια εξ αποστάσεως εκπαίδευση μιλάμε. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *3^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές. Πρακτικά εισηγήσεων* (Τομος Α', σελ. 326-338). Αθήνα: Προπομπός.
- Bernstein, B. (1990). *Class, Codes and Control: The Structuring of Pedagogic Discourse*. Vol. 4. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). New York, Westport, CT and London: Greenwich Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L.J.D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

- Cohen, L., & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία της εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δημητρόπουλος, Ε. (2004). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Επιστημονικής Έρευνας. Ένα Συστημικό Δυναμικό Μοντέλο*. Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην.
- ΕΑΠ (χ.χ.). *Κανονισμός Σπουδών*. Ανακτήθηκε 28 Μαρτίου 2013 από http://media.eap.gr/images/stories/pdf/eap_studies_regulations.pdf.
- ΕΑΠ (2012). *Πρόγραμμα Σπουδών ΔΕΟ «Διοίκηση Επιχειρήσεων και Οργανισμών»*. Οδηγός Σπουδών 2012-2013. Ανακτήθηκε 28 Μαρτίου 2013 από http://www.eap.gr/newsite/images/stories/pdf/deo_odigos_spoudon.pdf.
- Faulkner, D., Swann, J., Baker, S., Bird, M., and Carty, J. (1999). *Εξέλιξη του παιδιού στο κοινωνικό περιβάλλον*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Holmberg, B. (1995). *Distance Education: international perspectives*. New York: Routledge.
- Ingram, N. (2009). Working-class boys, educational success and the misrecognition of working-class culture. *British Journal of Sociology of Education*, 30(4), 412-434.
- Καθήκοντα Μέλους ΣΕΠ (χ.χ.). Ανακτήθηκε 28 Μαρτίου 2013 από <http://www.eap.gr/view.php?artid=539>.
- Καραγιάννη, Σ. (2008). *Αρχές Δημόσιων Οικονομικών* (Τόμος Γ'). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Keegan, D. (2001). *Οι Βασικές Αρχές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (1998α). Αρχές Μάθησης Ενηλίκων. Στο Α. Κόκκος & Α. Λιοναράκης, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Σχέσεις διδασκόντων – διδασκομένων* (Τόμος Β', σελ. 19-51). Πάτρα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α. (1998β). Η έναρξη της πρώτης Ομαδικής Συμβουλευτικής Συνάντησης. Στο Α. Κόκκος & Α. Λιοναράκης, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Σχέσεις διδασκόντων – διδασκομένων* (Τόμος Β', σελ. 155-186). Πάτρα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α. (2008). *Εισαγωγή στην Εκπαίδευση Ενηλίκων- Θεωρητικές Προσεγγίσεις*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κουστουράκης, Γ. (2006). Η προσπάθεια διαμόρφωσης του πλαισίου για την οργάνωση και λειτουργία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση – Στοιχεία Θεωρίας και Πράξης* (σελ. 42-77). Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Koustourakis, G., Panagiotakopoulos, C., & Vergidis, D. (2008). A Contribution to the Hellenic Open University: Evaluation of the pedagogical practices and the use of ICT on distance education. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 9(2), 1-18.
- Koustourakis, G., Pefani, I., & Panagiotakopoulos, C. (2010). Exploiting Television in Open and Distance Learning: The Case of Undergraduate Courses in Cultural Studies at the Hellenic Open University. *Open Education – The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 6(1/2), 67-79.
- Κυριαζή, Ν. (2005). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λιανός, Θ., & Κυρίκος, Γ. (2008). *Μακροοικονομική Ανάλυση* (Τόμος Β'). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Λιοναράκης, Α. (2009). *Η Εκπόνηση Μεθοδολογικής Προσέγγισης (Διδακτική) των Προγραμμάτων Διότιου Εκπαίδευσης από Απόσταση*. Αθήνα: Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Ο στόχος των ομαδικών συμβουλευτικών συναντήσεων (χ.χ.). Ανακτήθηκε 31 Μαρτίου 2013 από <http://www.eap.gr/view.php?artid=505>
- Pierakeas, C., Xenos, M., Panagiotopoulos, C., & Vergidis, D. (2004). A comparative study of dropout rates and causes for two different distance education courses. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 5(2), pp.1-15.
- Πιτέλης, Χ., & Ψειρίδου, Α. (2008). *Μικροοικονομική* (Τόμος Α'). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Race, P. (1999). *Το εγχειρίδιο της Ανοικτής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Reay, D. (1998). *Class work*. London: UCL Press.
- Reay, D., David, M.E., & Ball, S.J. (2005). *Degrees of Choice*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- Thomas, L. (2002). Student retention in higher education: The role of institutional habitus. *Journal of Education Policy*, 17(4), 423-442.
- Tresman, S. (2002). Towards a Strategy for Improved Student Retention in Programmes of Open, Distance Education: A Case Study From the Open University UK. *The International Review Of Research In Open And Distance Learning*, 3(1). Retrieved 30 March 2013 from <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/75/145>